

PETR ŠINDLER

NĚKTERÉ POZNATKY Z ANALÝZY VÝVOJE REGIONÁLNÍ STRUKTURY ČSSR

P. Šindler: *Some Conclusions Resulting from Analysis of the Development of the Regional Structure of the ČSSR.* — Sborník ČSGS 86:4:291—297 (1981). — The elaboration of documents for analysis of the Czechoslovak economy development for the period from 1960 till 1978 presents an integral part of the work on long-termed outlook of development of the ČSSR. In the frame of the first stage of work nine thematic areas have been included for investigation. The paper brings items of knowledge concerning analysis of one of these thematic areas in which some of the factors concerning the regional development were discussed. The analysis concerned the following subjects: selected elements of natural conditions, influence of demographic potential as well as forms of social organization of production and their influence in the last period (1960—1978) on regional structure of the distribution process of productive forces in the ČSSR.

1. Úvod

Vláda ČSSR svým usnesením ze dne 31. května 1979 č. 128 o rozvinutí prací na dlouhodobém výhledu rozvoje ČSSR do roku 2000 schválila rámcový program prací na dlouhodobém výhledu rozvoje ČSSR do roku 2000, zajišťující rozvinutí trvalého účinného systému technického a ekonomického prognózování. Práce na prognózách budou rozvíjeny ve třech etapách.

V první etapě byly zpracovány podklady pro analýzu vývoje čs. ekonomiky za období 1960—78 (prosinec 1979) a podklady pro komplexní prognózu sociálně ekonomického vývoje do roku 2000 (červen 1980). Součástí těchto prací bylo rovněž zabezpečení trvalého a systematického rozvíjení dlouhodobých prognostických prací ve vědeckovýzkumné základně pro potřeby plánování. Práce ekonomického výzkumu zabezpečované v této etapě ve svém souhrnu byly též součástí podkladů pro XVI. sjezd KSČ a pro další práce na dlouhodobém výhledu.

Ve druhé etapě prací v období 1981—1983 budou vypracovány ve stanovené dělbě práce obsahově, metodicky a organizačně koordinované prognózy jako východisko pro zpracování dlouhodobého výhledu, umožňující stanovit úkoly pro další rozvoj základních strukturálních přeměn a rozvojových koncepcí v ekonomice v dalším období v souladu se závěry XVI. sjezdu KSČ.

Třetí etapa v období 1983—1985 bude orientována na účast ekonomického výzkumu zabezpečující uvedení získaných poznatků do praxe a na další rozvoj výzkumu v souladu s plánem ekonomického výzkumu na léta 1985—86.

Stručný přehled některých poznatků, které vyplynuly z analýzy jednoho z devíti tématických okruhů zpracovaných v rámci 1. etapy prací na podkladech pro analýzu uplynulého vývoje v období 1960 až 1978, přinášíme v následující části příspěvku.

2. Vliv vybraných přírodních podmínek na formování regionální struktury

Dynamický rozvoj zpracovatelských odvětví v oblastech rozvinutých na bázi přírodního bohatství způsobil, že další intenzivní využívání tohoto bohatství v letech 1960—1978 nemělo na rozmístování výrobních sil a změnu výrobních struktur jednotlivých regionů (rozuměj krajů) výraznější vliv.

Palivoenergetická základna ČSSR s ohledem na využití domácích zdrojů měla těžiště ve využívání pevných paliv. Veškeré zásoby černého uhlí a téměř 93 % hnědého uhlí včetně lignitu jsou na území ČSR, zejména v krajích Severočeském, Západočeském a Severomoravském. Přestože v souvislosti se zabezpečováním zvýšených potřeb pevných paliv z vlastních zdrojů pro národní hospodářství se těžba uhlí zvýšila, váha odvětví paliv v hlavních těžebních oblastech, vyjádřená podílem pracovníků z úhrnu tohoto odvětví za ČSSR se v podstatě nezměnila. Avšak postupně vyčerpání uhelných zásob v některých revírech si v náročnějších podmínkách získávání energetických zdrojů z dovozu vynutilo geologické ověření dalších zásob. Jako perspektivní se ukazují některé nové oblasti podkrušnohorských pánví, oblast slánsko-mělnická, podbeskydská část ostravské pánve a v SSR lokality Kúty a Nováky.

V souvislosti s mimořádným růstem cen deficitních rudných surovin ve světě vystupuje do popředí otázka těžby a zpracování komplexních cínwolframových rud a polymetalických Pb-Zn-Cu-Ag rud. Jako perspektivní se jeví oblast Krušných hor (komplexní rudy) s výstavbou moderního báňsko-úpravárenského komplexu v Cínovci. V důsledku průmyslového přesyčení Severočeského kraje se uvažuje s lokalizací hutě pro výrobu cínu v 8. 5LP v kovohutnickém komplexu v Příbrami a jeho další zpracování ve Středočeském kraji. Pro těžbu a zpracování polymetalických rud se jeví jako perspektivní oblast Příbramska (Středočeský kraj) a zejména Jeseníků (Severomoravský kraj). Navrhovaná technologie hydrometalurgického zpracování by umožnila kromě komplexního využití všech složek polymetalických rud i získávání dalších stopových prvků i zpracování kolektivních koncentrátů rozdílných složení i ze všech ostatních lokalit těžby polymetalických rud v ČSSR. Technologie hydrometalurgického zpracování je v současné době ověřována poloprovozně v Bruntále, místě uvažované lokalizace kombinátu. Na Slovensku jsou perspektivními oblastmi polymetalických rud Středoslovenský (Špania dolina) a Východoslovenský kraj. Využití uvedených zdrojů však bude klást zvýšené nároky zejména na výstavbu těžebních a úpravárenských kapacit.

Cennou surovinou pro národohospodářské využití jsou zásoby magnezitu, koncentrované ve Východoslovenském kraji. Z celkových zásob rozvojových ložisek této suroviny se v současnosti těží zhruba 1 %.

Velmi bohaté jsou bilanční zásoby nerudných surovin, které pro potřebu národního hospodářství postačí i v příštím století. Ukazuje se však, že některé nejkvalitnější druhy mohou být v nejbližším období deficitní (vysokopecní vápence, cihlářské suroviny aj.). Rezervy ve využití těchto zásob jsou především v SSR, kde je asi 50 % celostátních zásob vysokopecních vápenců, 95 % dolomitů, 66 % sádrovců apod.

Znepokojující je trvalý trend v záboru půdy. Za období 1966—76 ubylo v ČSSR celkem 252 tis. ha půdy, tj. 3,6 % celkové zemědělské půdy. Na ČSR z toho připadá 111 tis. ha (2,5 %) a na SSR 141 tis. ha (5,5 %). Rozvoj průmyslu způsobil úbytek půdy v rozsahu 4,3 % z celkového úbytku a rozvoj zemědělství 3,1 %. Občanská a bytová výstavba způsobila v ČSSR 9 % celkového úbytku půdy (z toho v ČSR 10,8 % a v SSR 7,3 %). Ostatní úbytky v rozsahu 83,6 % vznikly v důsledku vodohospodářské výstavby, výstavby komunikací

a zejména převodem do lesního fondu (v ČSSR celkem 38,7 %, z toho v ČSR 19,0 % a v SSR 54,2 %).

Velmi vážné jsou negativní důsledky využívání přírodního bohatství, zejména palivoenergetických zdrojů a některých ostatních surovin, na životní prostředí. Jeho celková kvalita je dnes již v některých oblastech na hranici biologické únosnosti. Ke zhoršování kvality životního prostředí však dochází nejen v prostorech intenzivní těžby, ale i v průmyslových aglomeracích a centrech. To je způsobeno zejména rozmisťováním výrobních aktivit s mimořádně negativními ekologickými vlivy bez ohledu na „ekologické zatížení“ daného prostoru. Z hlediska znečištění ovzduší exhaláty je varující stav životního prostředí v Severočeském, Západočeském kraji, Praze, ostravské aglomeraci, Bratislavě, Žiaru nad Hronom, prostoru Nováky—Handlová a Košice—Jelšava. Důsledky se projevují nejen v životních podmínkách obyvatel, ale i na lesních porostech, ostatní vegetaci i kvalitě půdního fondu. Značně znečištěné odpadními vodami jsou vodní toky. V ČSR je rozsah tohoto znečištění (4. třída) 21 % celkové délky vodních toků, zejména však v povodí Labe, Vltavy a Moravy. V SSR je toto znečištění v rozsahu 27 % délky toků, především na Váhu, Nitře a Hronu.

Stranou pozornosti nemohou zůstat ani střety mezi rekreační a lázeňskou funkcí území a zájmy dalšího průmyslového rozvoje. Klasickým příkladem je západočeská lázeňská oblast. Tyto některé negativní vlivy do jisté míry i ovlivňují využívání té části přírodního bohatství ČSSR, která vytváří podmínky pro rozvoj cestovního ruchu.

3. Vliv demografického potenciálu regionů na rozmisťování výrobních sil

Demografický potenciál se z regionálního hlediska vyvíjel v období 1960—78 diferencovaně. Za uvedené období se kraje ČSR podílely na celkovém přírůstku obyvatelstva ČSSR zhruba 50 %, v produktivním věku jen 43 %. Nejvyšší přirozený přírůstek obyvatel v uvedeném období měl Východoslovenský kraj (325 tis.), Středoslovenský (285 tis.), Západoslovenský (280 tis.), Severomoravský (273 tis.) a Jihomoravský (185 tis.). Naproti tomu Středočeský kraj jen 10 tis. a hlavní město Praha dokonce úbytek 13 tis. obyvatel.

V důsledku migrace však byly celkové přírůstky obyvatelstva značně rozdílné. Nejvyšší přírůstky v tomto období měl kraj Severomoravský (297 tis.), Východoslovenský (260 tis.), Jihomoravský (128 tis.). Jedině Středočeský kraj vykazoval úbytek obyvatelstva způsobený především migrací do hlavního města Prahy. Z největších měst měly nejvyšší přírůstky Praha (177 tis.), Bratislava (107 tis.), Košice (104 tis.), Ostrava (88 tis.), Brno (45 tis.), Plzeň (33 tis.) a Olomouc (31 tis.).

Tato a další významná průmyslová střediska ČSSR rostla v převážné míře migrací obyvatel. Migrační tendence za období 1960—78 ukazují dále trvalý pokles migrace nejen mezi oběma republikami, ale i mezi kraji a dokonce i okresy. Více než polovina migrujících směřuje do výrazného centra svého okresu. Migrace na velké vzdálenosti soustavně klesá. Výjimku tvoří jen hlavní město Praha s převahou migrace ze Středočeského kraje a Bratislava s převahou migrace ze Západoslovenského kraje. V posledním desetiletí ročně migrovalo do obou uvedených měst cca 4,8 tis., resp. 4,5 tis. obyvatel.

Vážné problémy v zabezpečování migrací jsou v Západočeském a zejména Severočeském kraji. Např. v Severočeském kraji v období 1960 až 1974 bylo výsledkem celkového migračního proudu (440 tis. obyvatel) pasivní migrační saldo

— 37 tis. obyvatel. V Západočeském kraji roční záporné saldo dosahuje téměř —1 tis. obyvatel. Přecenění zejména mezikrajové migrace pracovních sil vedlo postupně k rychlejšímu tempu vytváření pracovních míst než byly zdroje pracovních sil. Takovýto vývoj byl charakteristický ve většině krajů ČSR, kde byla intenzita celkové zaměstnanosti k obyvatelstvu v produktivním věku 89,7 %, z toho v průměru 36 %, proti SSR s 80,6 %, resp. 26,9 %.

Disproporce mezi zdroji pracovních sil a pracovními příležitostmi bylo nutné řešit vyšším zapojením obyvatelstva v poproduktivním věku a žen do pracovního procesu a zvýšením dojíždky do práce často z neúnosné dojíždkové vzdálenosti. Podíl pracovníků v poproduktivním věku z celkového počtu pracovníků se v krajích ČSR pohyboval v roce 1978 v rozmezí 9—12 %, v krajích SSR 6—7,5 %. Ekonomická aktivita žen v ČSR okolo 72 % a v SSR 66 %. Nadprůměrná úroveň byla v Severomoravském kraji (75 %) a Východočeském kraji (74 %). Nejnižší úroveň z celé ČSSR měl Východoslovenský kraj (62,9 %).

Nejvyšší dojízdka do práce byla do hlavního města Prahy (v roce 1978 78 tis. pracovníků) a do Bratislavy (75 tis.); ve vztahu k celkovému počtu pracovníků byla dojízdka do Bratislavy zhruba 2,5krát vyšší než do Prahy.

Napjatost mezi potřebami a zdroji pracovních sil, která vyplývá, jak ukázaly analýzy, do značné míry i z prostorových souvislostí rozvoje národního hospodářství, nepříznivě ovlivňuje využívání především strojních základních fondů a pracovních míst a to především v krajích ČSR. Při celkově klesající tendenci nejnižší koeficient směnnosti redukovaný mírou využití časového fondu v hlavní směně byl v hlavním městě Praze 0,925, Středočeském kraji 1,245, Jihomoravském 1,251. V krajích SSR se tento koeficient směnnosti pohyboval od 1,300 (Bratislava) do 1,455 (Východoslovenský kraj).

4. Vliv forem společenské organizace výroby na rozmístování výrobních sil

Využívání forem společenské organizace výroby, které byly jedním z rozhodujících faktorů při rozmístování zejména územně nevázaných (volných) odvětví, se v uplynulém období výrazně projevilo při formování výrobní regionální struktury. Problémy společenské organizace výroby v průmyslu byly do značné míry řešeny převážně z odvětvových pozic bez dostatečného propojení s územními hledisky a proto vliv jednotlivých forem společenské organizace výroby se projevil jednak v mezioblastní nevyváženosti výrobních regionálních struktur, jednak ve vzniku řady vnitrooblastních neracionálností.

I když se struktura průmyslu ve všech krajích ČSR v uplynulém období formovala na základě rozvoje v podstatě všech výrobních odvětví, výrobní specializace mezi oblastmi, především však mezi ČSR a SSR je výrazně strukturálně diferencovaná.

Analýzy ukázaly, že zatímco v krajích ČSR se na formování struktury průmyslu výrazně podílel rozvoj tzv. územně volných odvětví (strojírenství, některá odvětví spotřebního průmyslu a chemie), výrobní specializace krajů SSR je v současnosti založená v rozhodující míře na využití přírodního bohatství jednotlivých krajů. Na druhé straně ani jeden kraj SSR nemá výraznou (v porovnání s kraji ČSR vyšší) specializaci na strojírenství nebo textilní průmysl.

Analýzy dále naznačily, že nedostatečné a z odvětvových hledisek zabezpečované prohlubování koncentrace oborů a výrobní specializace a kooperace závodů v celé širší oborové struktury průmyslu vedlo na jedné straně k poměrně vysoké prostorové disperzi oborů a na druhé straně k nedostatečné územní integraci základ-

ních a zpracovatelských oborů, hlavně v krajích SSR. Tendence nedostatečné integrace neracionálně řešených technologicko-kooperačních vazeb se však projevuje i v mnoha krajích ČSR. To znamená, že v celém národním hospodářství se projevuje značná převaha mezioblastních technologicko-kooperačních vazeb nad vazbami vnitrooblastními.

V důsledku toho se technologicko-kooperační vazby v průmyslu realizují na příliš velké vzdálenosti, dochází často k protisměrným přepravám substrátu různého stadia zpracování v rámci jednoho oboru nebo výrobního programu, k prodlužování přepravní vzdálenosti, což v konečném důsledku vyvíjí tlak na růst přepravních výkonů, investic do dopravní infrastruktury a nepřímě i na růst nároků na energii.

Dalším důsledkem nedostatečného spojování odvětvových a prostorových hledisek při řešení problémů koncentrace, specializace a kooperace výroby bylo nekoordinované a neefektivní budování kapacit pomocných a obslužných činností v jednotlivých regionech ČSSR. Jde nejen o provozy energetického hospodářství, ale hlavně o opravárenské kapacity, slévárny, nástrojárny, skladovací kapacity, střediska odborné přípravy i vědeckovýzkumná pracoviště apod. Samotná výstavba a vlastní provoz existujících kapacit, vybudovaných na úzce podnikových nebo oborových principech, je národohospodářsky neefektivní, protože se ztrácejí významné úspory společenské práce (tzv. externí úspory).

5. Závěr

Z analýzy vývoje regionální struktury národního hospodářství ČSSR vyplynuly tyto nejdůležitější poznatky a závěry:¹

5. 1. Využívání přírodního bohatství v ČSSR v uplynulém období bylo významným faktorem rozvoje výroby a zabezpečování potřeb národního hospodářství. Přesto však využívání tohoto bohatství podstatně neovlivnilo historicky vniklou výrobní strukturu jednotlivých regionů.

V souvislosti se známými skutečnostmi, týkajícími se zabezpečení potřeb národního hospodářství surovinami, se ukazuje, že některé, dosud méně využívané surovinové zdroje dávají předpoklad pro rozvoj těžby v některých dalších oblastech.

Dosavadní využívání přírodního bohatství spolu s rozvojem průmyslové výroby negativně ovlivnilo životní prostředí, zejména v Severočeském a Severomoravském kraji a zhoršilo i kvalitu přírodních podmínek v oblastech lázeňství a cestovního ruchu.

5. 2. Při rozvoji národního hospodářství, hlavně výroby, se ne vždy důsledně přihlíželo k disponibilním demografickým zdrojům jednotlivých oblastí. To vyvolalo poměrně značnou migraci a narůstání dojížděky do práce, zvyšování ekonomického zapojení (aktivity) obyvatelstva v poproduktivním věku a žen. Mezioblastní migrace a dojížděka mají však v uplynulém období trvale klesající tendenci. To nepříznivě ovlivňuje využití základních fondů, především časové využití strojních pracovních míst v oblastech s nedostatkem pracovních sil.

¹) Podrobné podkladové materiály, vedle uvedených v seznamu literatury, jsou součástí řešení výzkumných úkolů zařazených do Státního programu ekonomického výzkumu na léta 1976—80 ve Výzkumném ústavu rozvoje oblastí a měst v Ostravě a ve Výzkumném ústavu oblastního plánování v Bratislavě.

5. 3. Řešení procesů koncentrace, specializace a kooperace převážně z odvětvových hledisek nepříznivě ovlivnilo racionálnost výrobních regionálních struktur a z nich vyplývajících mezioblastních ekonomických vztahů. To mělo za následek rychlejší rozšiřování mezioblastních technologicko-kooperačních vazeb v porovnání s vnitrooblastními, soustavný růst dopravní náročnosti, zvyšování přepravních vzdáleností, spotřeby elektrické energie v dopravě a využívání kapacit hlavních železničních tahů až nad únosnou hranici.

5. 4. Rozvoj odvětví výrobní, ale i nevýrobní sféry, se výrazně projevil ve větších městech v růstu počtu pracovníků, ve zvýšené bytové výstavbě, což mělo za následek rychlý růst počtu jejich obyvatel. Tomuto růstu však neodpovídalo proporcionální budování kapacit sociální infrastruktury, což mělo za následek nižší úroveň vybavenosti ve větších městech, resp. vznik disproporcí v jejich struktuře.

Literatura

1. TOMÁŠEK P. a kol. (1977): Analýza významnějších tendencí oblastního rozvoje výrobních sil v ČSR z hlediska potřeb intenzivního růstu čs. ekonomiky. 42 str., 51 tab. v příloze. Výzkumný ústav rozvoje oblastí a měst, Ostrava.
2. KOLEKTIV (1980): Analýza rozmiestnenia výrobných sil ČSSR, ČSR a SSR. 31 str. Výzkumný ústav oblastního plánovania Bratislava, Výzkumný ústav rozvoje oblastí a měst Ostrava.
3. KOLEKTIV (1980): Výhledové tendence sociálně ekonomického rozvoje ČSR. 76 stran. Výzkumný ústav rozvoje oblastí a měst, Ostrava.
4. KOLEKTIV (1980): Výhledové tendence sociálně ekonomického rozvoje jednotlivých krajů ČSR. 148 str. Výzkumný ústav rozvoje oblastí a měst, Ostrava
5. KOLEKTIV (1980): Syntéza poznatků z prognostických podkladů zpracovaných v souvislosti s plněním usnesení vlády ČSSR č. 128/79, bod III/8 — II. etapa prací. 17 str. Výzkumný ústav rozvoje oblastí a měst, Ostrava.

Zusammenfassung

EINIGE ERKENNTNISSE AUS DER ENTWICKLUNGSANALYSE DER REGIONALSTRUKTUR DER ČSSR

Nach dem Beschluss der Regierung der ČSSR vom 31. Mai 1978 Nr. 128 über die Arbeitsentwicklung auf den langfristigen Entwicklungsausblick der ČSSR bis das Jahr 2000 ist das Rahmenprogramm von Arbeiten im langfristigen Entwicklungsausblick der ČSSR angenommen, und seine drei Grundetappen festgesetzt worden. Die erste Etappe von Arbeiten (1979 bis 1980) hat die Bearbeitung der Grundlagen für die Entwicklungsanalyse der tschechoslowakischen Ökonomik für die Periode 1960—1978 und die Grundlagen für die komplexe Prognose der sozial-ökonomischen Entwicklung bis das Jahr 2000 umfasst. Durch den Rat der ökonomischen Erforschung der ČSSR sind 9 thematische Bereiche festgesetzt worden. An ihrer Lösung haben einzelne Arbeitsstellen der ökonomischen Erforschung der ČSSR partizipiert.

Eines von Themen, das sich mit der Analyse der Arbeitskräfteverteilung in der ČSSR beschäftigt, hat das gemeinsame Lösungskollektiv der Forschungsanstalt der Regionsplanung in Bratislava und der Forschungsinstitut der Entwicklung von Regionen und Städten in Ostrava sichergestellt. Zum Gegenstand der Analyse ist die Einflussforschung der ausgewählten Naturbedingungen auf die Formierung der Regionstruktur, und weiter des demographischen Potentials der Regionen und Formen der gesellschaftlichen Erzeugungsorganisation für die Arbeitskräfteverteilung worden.

Aus der Entwicklungsanalyse der Regionsstruktur der Volkswirtschaft der ČSSR sind diese wichtigsten Erkenntnisse und Beschlüsse herausgegangen: 1. Die Ausnützung des Naturreichtums war als bedeutender Erzeugungs- und Sicherungsfaktor der Volkswirtschaftsbedürfnisse geworden, trotzdem beeinflusste sie jedoch nicht wesentlich die historisch entstandene Erzeugungsstruktur in den Regionen. Im Zusammenhang mit der Bedürfnissensicherstellung der Volkswirtschaft von Rohstoffen hat sich gezeigt, dass

auch einige weniger ausgenützte Rohstoffquellen die Voraussetzung für die Entwicklung der Förderzweige in weiteren Bereichen bieten. 2. Die Erzeugungsetwicklung mit Bezug auf die disponibel-demographischen Quellen hat die relativ beträchtliche Migration, das Fahrtanwachsen zur Arbeit und die Erhöhung der ökonomischen Bevölkerungsaktivität im Nachproduktiven Alter hervorgerufen. Die sinkende Tendenz der Zwischengebietsmigrationen und die Fahrt zur Arbeit beeinflussen ungünstig die Ausnützung der Grundfonds in Gebieten mit Mangel an Arbeitskräften. 3. Die präferenz der Abzweigungshin-sichten bei Lösung der Konzentrationsprozesse, der Spezialisierung und Kooperation hat als Nachwirkung die schnellere Verbreitung der Zwischengebietsbindungen des Technologisch-koo-perationscharakters im Vergleich mit Innergebietsbindungen, das planmäßige Anwachsen der Verkehrsprüchigkeit, Erhöhung der Transportentfernungen und Kapazitätsausnützung der Haupteisenbahnstrecken bis über die tragfähige Grenze gebracht.